'kks/k i= &vFkZ'kkL=

December ,2013

Mk- vkcsMdjkaP;k vkfFkZd rÙoKkukrhy jkT; lektokn o orZeku d`f"k {ks=kps eY;ekiu

* ik- ;- ch- lkxxGdj

* lgk;d ik/;kid] Mk- ,p- ,u- fl Ugk egkfo|ky;] ikrj] vdkyk

प्रस्तावना :

विसाव्या शतकातले असामान्य, अतुलनीय बुद्धिजीवी व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होय. ज्यांनी जग आकलनाचा दुरदर्शीपणा बुद्धीच्या सामर्थ्यावर मिळविला होता. सुप्रसिद्ध मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ पाल बरण यांनी हुशार आणि बुद्धिजीवी मध्ये फरक केला आहे. आणि तो फरक म्हणजे हुशार माणसे स्वतःची बुद्धी स्वतःच्या भल्याकरिता उपयोगात आणतात तर बुद्धीजीवी आपल्या बुद्धीच्या सामर्थ्यावर परिस्थितीचे सुयोग्य विश्लेषण करुन समाज बदल घडवून आणतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पाल बरणच्या व्याख्येप्रमाणे सर्वोत्तम बुद्धीजीवी मध्ये मोडतात.

अशा बुद्धीजीवी डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाची जडणघडण भारतीय समाजव्यवस्थेत असलेल्या अन्यायावर आधारित जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेच्या मुळातून उदयाला आलेल्या आर्थिक, सामाजिक, लैंगिक व सांस्कृतिक विषमतेतून होत गेली. डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक तत्त्वज्ञान त्यांच्या अनेक ग्रंथामध्ये स्पष्ट केलेले आहे. त्यातील महत्त्वाचे तत्त्वज्ञान हे "राज्य समाजवाद" होते. त्या राज्य समाजवादातून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जडणघडणी करीता योग्य पर्याय सुचविला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद आणि वर्तमान कृषि क्षेत्राचे मूल्यमापन या विषयांतर्गत ते स्पष्ट केलेले आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्य समाजवादाचा उहापोह करणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाचे वर्तमान भारतीय कृषि क्षेत्रासंबंधी तुलनात्मक विवेचन करणे.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्य समाजवादाचे महत्त्व लक्षात घेवून वर्तमान भारतीय कृषिक्षेत्रा संदर्भात प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून भारतीय आर्थिक विचारवंतात असलेले स्थान दृढ करणे.

डॉ. आंबेडकर एक अर्थशास्त्रज्ञ :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाच्या जडणघडणीला कारणीभूत घटक हे त्यांनी संपादीत केलेल्या सर्व पदव्या ह्या प्रामुख्याने अर्थशास्त्रातील होत्या. अर्थशास्त्राचा अभ्यास करीत असतांना संशोधनाचे विषय हे प्रामुख्याने इंग्रजांच्या शासन प्रद्धतीतील आर्थिक व्यवस्था, करप्रणाली व वित्त होते. ज्यामध्ये १९१५ मध्ये एम.ए. साठी सादर केलेला प्रबंध "ॲडमिनिस्टेशन ॲण्ड फायनांस ऑफ द इस्ट इंडिया कंपनी" तसेच १९१६ मध्ये पीएच.डी. साठी "नॅशनल डिविडन्ट ऑफ इंडिया-ए हिस्टॉरिकल ॲण्ड ॲनालिटिकल स्टडी", डी.एससी. साठी "दी इव्हॉल्यूशन ऑफ प्रोव्हीन्सीयल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया-अ स्टडी इन द प्रोव्हीन्सीयल डिसेंट्रलायझेशन ऑफ इंपिरियल फायनान्स" हे प्रबंध सादर केले. त्याचप्रमाणे १९१८ मध्ये लिहिलेल्या "स्मॉल होल्डींग्ज इन इंडिया ॲंड देअर रमिडिज" नावाचा शोधनिबंध इंडियन इकॉनामिक्स सोसायटीच्या संशोधन पत्रिकेत प्रकाशीत केला. वरील अर्थशास्त्राचा अभ्यास प्रामुख्याने राजस्वाशी (Public Finance) संबंधीत होता. तर "द प्राब्लेम ऑफ दि रुपी: इट्स ओरिजन ॲन्ड इट्स सोल्यूशन" हा १९२३ ला लिहिलेला ग्रंथ मौद्रिक अर्थशास्त्राशी (**Monetary Economics**) संबंधीत होता.

अशाप्रकारे बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचाराचे दोन टप्पे हे १९१५ ते १९४८ व १९४८ ते १९५६ असून दुसऱ्या टप्प्यातील आर्थिक विचार हे प्रगल्भ असलेले दिसतात.

डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्य समाजवादाचे प्रतिबिंब २६ जानेवारी १९५० रोजी स्विकारलेल्या भारताच्या घटनेत आहे. ज्या योगे भारत देश एक सार्वभौम, लोकशाही प्रजासत्ताक, समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष बनला. घटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वानूसार देशाची बांधिलकी, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव आणि सर्वांसाठी समान न्याय या तत्त्वाशी असून आपण कल्याणकारी राज्याची (Welfare State) संकल्पना मान्य केली आहे. या माध्यमातून देशातील सामान्य जनतेच्या भल्यासाठी आणि आर्थिक, सामाजिक, उन्नतीसाठी योजना राबविण्याची जबाबदारी राज्यसंस्थेवर (State) सोपविण्यात आली. त्या योगे आपला भौतिक तथा राजकीय - सांस्कृतिक विकास साधत अत्यंत सन्मानाचे जीवन व्यतित करण्यासाठी आपल्या घटनेने मुलभूत अधिकार दिले. मानवी मूल्यावर आधरित वर्गविहीन व जातीविहीन समाजव्यवस्था निर्माण व्हावी हे बाबासाहेबांना अभिप्रेत होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक विकासाचे उद्दीष्ट गाठण्यासाठी राज्य समाजवादाचे तत्त्वज्ञान हे महत्त्वाचे साधन ठरेल, असा बाबासाहेबांना विश्वास होता. बाबासाहेबांचा समाजवाद हा कल्पनावादी समाजवाद व मार्क्सचा समाजवाद नसून समाजवादाचा व्यवहारीक असा मध्यममार्ग आहे. त्यांच्यामते राज्याचा संपूर्ण कृषिक्षेत्रावर नियंत्रण असावे. राज्याने कृषिक्षेत्राचे वाटप (जमिनीचे वाटप) अशापद्धतीने करावे की जेणेकरुन शेती व्यवसाय हा फायदयाचा ठरेल. त्याचसोबत छोटे - छोटे शेतकरी आणि त्याच्या छोट्या-छोट्या जमिनीचे एकत्रिकरण करुन सामुहिक शेती व सहकारी शेतीला राज्याने प्रोत्साहन द्यावे. कृषिक्षेत्रामध्ये असणाऱ्या मध्यस्थांचे उच्चाटन करुन कृषिक्षेत्राकरीता आवश्यक असलेली भांडवलाची गुंतवणूक करुन शेतकऱ्यांच्या जीवननिर्वाहा एवढे उत्पन्नाचे वितरण व्हावे. त्यासोबतच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतमजूरांच्या रोजगारीचा प्रश्न सोडवून उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपात समानता आणणे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्यसमाजवादाला आर्थिक व सामाजिक लोकशाही अभिप्रेत होती. ती निर्माण करण्याचा

प्रयत्न राज्याने राजकीय लोकशाहीमध्ये संसदीय कार्यप्रणालीवर आधारीत व स्थापित असलेली संसदीय लोकशाही (**Parliamentary Democracy**) द्वारे राज्य समाजवादाच्या मूल्यांचे संरक्षण करुन कल्याणकारी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याची जबाबदारी राज्याने स्विकारावी. हे विचार त्यांनी स्टेट्स ॲण्ड मॅनारिटीस या ग्रंथात मांडले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद हा शेतकरी, शेतमजूर व कामगार, मागासवर्गीय व स्त्रिया यांच्या उत्थानासाठी होता. आणि हे पुर्ण करण्यासाठी शेती, उद्योग, विमा व सेवाक्षेत्र या सर्व क्षेत्रातील रोजगार, रोजगारनिर्मिती व मिळणारा मोबदला यात समानता निर्माण करणे. त्यासाठी लोकसंख्येवर नियंत्रण, व्यावसायिक गतीशिलता व सामुहिक शेती, भुमीसुधारणा, भुमिवरील करसुधारणा, वतनदारी पद्धतीत सुधारणा याद्वारे उपाय सुचविले.

राज्य समाजवादाच्या आराखड्यातील घटक :

१) कृषी :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मुख्य कल्पना अशी होती की, स्वतंत्र्य भारतात ग्रामीण जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी शासन (राज्य) जे - जे प्रयत्न करील, त्याचा पाया सामाजिक न्याय हाच असला पाहिजे. म्हणून त्यासाठी कृषी व उद्योगाचे अतुट नाते असले पाहिजे. कृषी क्षेत्रात जमिनीच्या होणाऱ्या विभाजन व अपखंडणाचा कृषी उत्पादकतेवर प्रतिकुल परिणाम पडतो. छुप्या बेकारीचे प्रमाण वाढीस लागते. शेतमजुराला हंगामी रोजगार मिळतो. त्यासाठी शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग शेतकऱ्यांच्या, शेतमजुरांच्या लाभासाठी निर्माण करणे आवश्यक आहे. विकास कार्यक्रमातून मिळणाऱ्या लाभाची न्याय तत्वावर समान वाटणी आणि आजवर जे वंचित म्हणून जगत आले त्यांना अग्रहक्क देण्याची गरज वारंवार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रतिपादीत केली.

जमीनधारणा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कल्पना होती की, लहान आणि छोट्या आकाराच्या जमिनीची उत्पादकता अत्यंत कमी असते. जमिनीचे छोट्या - छोट्या तुकड्यामध्ये होणाऱ्या विभाजनाला व अपरखंडनाला डॉ. बाबासाहेबांचा विरोध होता. अशाप्रकारे छोट्या - छोट्या जमीनीचे एकत्रिकरण करुन आर्थिकदृष्टीने लाभदायक जमीनधारणा असावी या मताचे होते. परंतू एकत्रीकरण केलेली जमीन ही जर आर्थिकलाभाची नसल्यास, ती उपयोगाची नसते. जमीनधारणेसंबंधी पारंपारिक व्याख्येद्वारे "जमीनधारणा ही कुटुंबाचे पालणपोषण करणारीच नसावी तर कुटुंबाकडे असलेली जमीनधारणा ही उत्पादीत केलेल्या उत्पादनातून महत्तम उपभोग प्राप्त करुन देणारी असावी आणि उत्पादन हे जमीनधारणा व गुंतवणूक याच्या प्रमाणात असावे.

भुमी सुधारणा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जमीन सुधारणा करीता अत्यंत आग्रही होते. तसेच राज्याची आर्थिक विकासासाठी जमीनसुधारणा करण्याची जबाबदारी स्विकारावी. भारतामध्ये **Semi-Feudal Agrarian System** अस्तित्वात होती. त्यामुळे जमीनदारांच्या मालकीच्या मोठ्या प्रमाणात जमीनी असून मोठ्या कुळाकडून प्रमाणात खंड वसूल केला जात होता. जाचक अटीमुळे ग्रामीण भागातील गरीब शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक होत होती. तसेच, महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने कोकणात अस्तित्वात असलेल्या खोती पद्धतीचा ग्रामीण गरीब शेतकऱ्यांवर अनिष्ट परीणाम पडत होता. आणि महार जातीच्या लोकांना ग्रामिण अर्थव्यवस्थेत जातीनिहाय व्यवसाय नसल्यामुळे वतन दिल्या जायचे त्याला 'महार वतन' म्हणतात. परंतू ह्या वतनाद्वारे महार समाजाच्या लोकांची सामाजिक, आर्थिक पिळवणूक केल्या जात होती. त्याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुंबई विधान सभेमध्ये १९२६ ला तीव्र विरोध करुन समाजव्यवस्थेतील कुप्रसिद्ध पद्धतीचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला.

उद्योग :

मुलभूत उद्योग हे राज्याद्वारे चालविण्यात यावेत. सर्व आधारभूत उद्योगावर राज्याची मालकी असली पाहिजे. राज्याने स्थापन केलेल्या संस्था, महामंडळांनी आधारभुत व मूलभुत उद्योगांवर नियंत्रण ठेवावे.

विमा :

विमा व्यवसाय राज्य शासनाच्या अखत्यारीत असला पाहिजे. उद्योग व शेतीमध्ये विमा योजना राज्याच्या संरक्षणामध्ये विकसीत व्हाव्या.

व्यावसायिक गतिशिलता :

राज्याने स्वत: नवीन व्यवसाय व सेवाचा विस्तार करावा तसेच श्रमशक्तीला अशा पध्दतीने आकर्षित करावे की ती गावाकडून शहराकडे येईल. लोक परंपरागत व्यवसाय सोडून नवीन कौशल्य आत्मसात करतील.

लोकसंख्या नियंत्रण :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकसंख्या नियंत्रणावर अधिक भर दिला. ग्रामीण भागात विशेषत: जेथे चिकित्सा सुविधा नाहीत, तेथे लोकसंख्या वाढणे जोखमीचे असते. त्यासाठी दलित वर्गात लोकसंख्या नियंत्रणासाठी जागृती केली पाहिजे.

सामुहिक शेती :

शेतीमधील गुंतवणूक क्षमता वाढविण्यासाठी सामुहिक शेती सुरु केली पाहिजे. त्यासाठी आवश्यक घटनात्मक तरतूद केली पाहिजे. औद्योगीक क्षेत्रात जलद विकासासाठी सामुहिक शेती व गुंतवणूक यात देवाण - घेवाण वाढली पाहिजे.

वरील आराखड्यातील घटकावर भर देऊन राज्याने राजकीय लोकशाहीच्या संसदीयप्रणालीत आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीला मजबूत करुन सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वावर समाजातील दुर्बल, गरीब, मागासवर्गीय व स्त्रिया यांचा आर्थिक विकास साधण्यात राज्याची भुमिका राज्य समाजवाद म्हणून मांडली.

याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्य समाजवादांचा सिद्धांत सर्वसामान्य गरिबांना केंद्रस्थानी ठेवून राज्य समाजवाद हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा भाग बनावा ही भुमिका त्यांनी १३ डिसेंबर १९४६ रोजी भारतीय संविधानाचे हेतू व उद्दीष्टे ठरविणाऱ्या प्रस्तावावरील चर्चेत बोलतांना मांडली व राज्य समाजवादाचा भारतीय राज्यघटनेत समावेश करण्यासाठी शेवटपर्यंत आग्रह धरला. परंतु तत्कालीन नेहरु सरकारने तसेच कॉंग्रेसी नेत्यांनी राज्य समाजवादाचा पुर्णार्थाने स्विकार न करता समिश्र अर्थव्यवस्थेची चौकट मान्य करुन भारताच्या आर्थिक विकासाचा अवास्तविक मार्ग चोखळला. १५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९ जानेवारी १९५० मध्ये तत्कालीन भारत सरकारने देशाच्या विकासाची योजना तयार करण्यासाठी एक नियोजन

मंडळ नियुक्त करावे अशी शिफारस केली. त्यानुसार पंडीत नेहरुच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन मंडळाची स्थापना १५ मार्च १९५० रोजी केली व त्यानुसार १ एप्रिल १९५१ पासून योजनाबद्धरीत्या आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम आखण्यात आला. आर्थिक विकासाच्या योजना काळाचे दोन टप्पे दिसून येतात.

१) १९५१ ते १९९० पर्यंतचा आर्थिक विकासाचा कालखंड -

२) १९९१ ते आजपर्यंतचा आर्थिक विकासाचा कालखंड -

भारतीय आर्थिक विकासाच्या पहिल्या कालखंडात एकूण सात पंचवार्षिक योजना राबविण्यात आल्या. पहिली पंचवार्षिक योजना १९५१ - १९५६ या कालावधीतील असून योजनेवरील एकूण खर्च १९६० कोटी रुपये निश्चित होता. त्यापैकी ३७% भाग हा विद्युत, वाहतूक, दळणवळण या मुलभूत क्षेत्रासाठी, २३% भाग सामाजिक सेवांसाठी तर १५% भाग कृषीसाठी निश्चित केलेला होता. दुसरी पंचवार्षिक योजना (१९५६-६१) वर प्रा. महालनोबीस यांचा प्रभाव होता. रशियाप्रमाणे गतिमान अर्थव्यवस्थेसाठी मुलभूत व अवजड उद्योगांना प्राधान्य देण्यात आले. परंतू शेतीच्या विकासाकडे दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत अंगीकारलेल्या व्युहरचनेने दुर्लक्ष केले अशी तीव्र टिका केली गेली. याबाबीचा परीणाम शेती क्षेत्रावर झाला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९४७-४८ मध्ये एकूण शेतीक्षेत्राच्या ५८% भाग हा जमीनदार व मालगुजाराच्या मालकीचा होता. तेव्हा ६ कोटी ५० लाख शेतकऱ्यांकडे फक्त १००० ट्रॅक्टर अस्तित्वात होते. १९५०-५१ मध्ये देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पादनात (GDP) शेती क्षेत्राचा हिस्सा ५९.०१% होता, तो १९७०-७१ मध्ये घटून ४८.०१% झाला. अशाप्रकारे २० वर्षात झालेली घट ११% होती.

भारतातील शेती व रोजगारासंबंधी पहिल्या योजना काळामध्ये (१९५१) ३६.०१ कोटी लोकसंख्येपैकी ग्रामीण लोकसंख्या २९.०९ कोटी (८२.८३%) होती. त्यापैकी कार्यकारी लोकसंख्या १४ कोटी आणि त्यावर अवलंबीत लोकसंख्या १५.०८ कोटी असल्यामुळे ग्रामिण भागात दारिद्रय, उपासमार, न्युन उपभोग वाढीस लागला. १९५१ मध्ये ७ कोटी शेतकऱ्यांची संख्या ही कार्यकारी लोकसंख्येच्या ५०% असून २००१ मध्ये वाढत्या लोकसंख्येमुळे १२.०८% कोटी झाली. ती कार्यकारी लोकसंख्येच्या ३२% होती. म्हणजेच भारतामध्ये शेतकऱ्यांच्या संख्येत घट झाल्यामुळे कृषीक्षेत्राची कृषिक्षेत्राची दुर्दशा झालेली दिसते. तसेच शेतमजूराच्या बाबतीत १९५१ मध्ये कार्यकारी लोकसंख्येत शेतमजुराची संख्या ०२.०७ होटी असून ते प्रमाण कार्यकारी लोकसंख्येच्या २०% होती. २००१ मध्ये त्यात वाढ होवून १०.०७ कोटी झाली. ती कार्यकारी लोकसंख्येच्या २७% होती. याचा अर्थ ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत कृषीक्षेत्राच्या अधोगतीमुळे अनेक शेतकरी हे भुमिहीन शेमजूर झालेत भारतामध्ये १९०१ मध्ये लागवडी खालील दरडोई जमीन ही ००.४३ हेक्टर होती. ती घटून १९९८ मध्ये ००.२० हेक्टर झाली. म्हणजेच जमीनीचे छोट्या - छोट्या तुकड्यात विभाजन व अपखंडन झालेले दिसते. अशा प्रकारच्या जमीनी ह्या अनुत्पादक ठरतात. नॅशनल सॅम्पल सर्वेच्या अहवालानुसार १९६१-६२ मध्ये ५५% भूखंड हे २ हेक्टर पेक्षा कमी आकाराचे होते. तर १९८५-८६ मध्ये ७४.०४% भुखंड हे सुद्धा २ हेक्टर पेक्षा कमी आकाराचेच होते. यावरुन भारतीय कृषिक्षेत्रावर लोकसंख्येचा असलेला भार हा वाढतांना दिसतो. नवीन आर्थिक धोरणाच्या कालखंडात आर्थिक विकासावर झालेला परिणाम : १९९१ च्या आर्थिक सुधारणा ह्या निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटामुळे, अवलंबण्यात आल्या सरकारची वित्तीय तुट ही स्थूल घरगूती उत्पादनाच्या जवळपास ०८.०४% होती. देण्याघेण्याचा आढावा असंतुलीत, परकीय गंगाजळी ८०.७५ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स होती. सार्वजनिक कर्जाचे स्थूल घरगुती उत्पादनाशी (GDP) असलेले प्रमाण ६२.०९% होते. त्यावेळी भारत हा जागतिक अधिकोषाच्या वर्गवारीत अती कर्जदारी ह्या वर्गात येत होता. अशा प्रकारच्या आर्थिक संकटामुळे भारताने गॅट करारावर सह्या करुन W.T.O. च्या अटी अंतर्गत भारतीय अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल अंगीकारला.

नवीन आर्थिक धोरणाच्या कालखंडात देशाच्या एकूण उत्पादनातील कृषिक्षेत्राचा हिस्सा कमी होवून २५% झाला. भारतीय शेती व त्या संबंधीत असलेला रोजगार प्रभावीत झाला. शेतकऱ्यांची संख्या कमी होवून शेतमजुराच्या संख्येत वाढ झाली. बेकारीच्या प्रमाणात वाढ झाली. दारीद्ररेषेखाली जीवन जगणाऱ्यांची संख्या वाढली असून प्रादेशिक विषमतेत १९९१ पासून अधिक वाढ झाली. N.S.S. च्या अहवालानुसार १९६०-६१ मध्ये काळा पैसा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ६.५% होता. तो १९७५-७६ मध्ये ११.०४% झाला. १९८३-८४ मध्ये ४६%, १९८७-८८ मध्ये ५१% झाला तर नवीन आर्थिक धोरण स्विकारल्यानंतर म्हणजे १९९४-९५ मध्ये १३०% काळापैसा अर्थव्यवस्थेत अस्तित्वात आला. अशाप्रकारे समांतर अर्थव्यवस्था दृढ झालेली आहे. याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे.

निष्कर्ष :

डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या राज्य समाजवादाचा अंगीकार तत्कालीन अर्थव्यवस्थेच्या स्वरुपासंबंधी आग्रही असणाऱ्या नियोजनकर्त्यांच्या दृष्टीने दुर्लक्षित ठरल्यामुळे नाइलाजाने स्विकारलेल्या मिश्रअर्थव्यवस्थेचे स्वरुप नवीन आर्थिक सुधारणा (१९९१) कार्यक्रमामुळे आपण कुठेतरी भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेकडे मार्गक्रमण करतो काय ? असे निश्चितपणे स्पष्ट होते. याचा सर्वात प्रतिकूल परीणाम कृषिक्षेत्रावर पडलेला असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमतेत वाढ झाली असून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाजवादी समाजरचना निर्माण करुन त्याद्वारे समता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधूता या तत्त्वाला काळीमा फासला गेला.आज आपल्या अर्थव्यवस्थेत ४०% जनता ही दारिद्ररेषेच्याखाली जीवनयापन करते. मानव विकास निर्देशांकात भारताचा क्रमांक ११९ वा असून भ्रष्टाचाराच्या बाबतीत देश जगात महत्त्वाची भुमिका वटवितांना आढळतो. याचा सर्वात जास्त प्रभावित होणारा घटक ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील शेतकरी, दलित व मागासवर्गीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. आंबेडकर डॉ.बी.आर., दलितांनी आर्थिक उन्नती कशी साधावी? राजेश प्रकाशन, पुणे.

२. मुणगेकर डॉ.भालचंद्र, आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय, लोकराज्य (अंक ८), ऑक्टोंबर-२००६.

३. हजारे डॉ. त्रिलोक, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार, लोकराज्य (अंक ८), ऑक्टोंबर-२००६.

४. **Damji Dr. B.H., Dr. B. R. Ambedkar thoughts on Agriculture its Relevance to current Agriculture in India, Review of Research, Vol-I, issue IV, March 2012.**

५. **Kumnoor Dr. Baswarj T. and Raikumar A.K. Dr. Ambedkar's Economic Philosophy to the Indian Economy, Golden Research Thought, June - 2012.**

६. **Ishita Aditya Ray, Sarbapriya Ray, B. R. Ambedkar and his philosophy of Land Reform : An evaluation, Afro Asian Journal of Social Sciences 2011.**